ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA TA’LIM VA TARBIYA MASALASI

R.G’. Bozorova
Kogon tumani 11-umumta’lim maktabi direktori
https://doi.org/10.5281/zenodo.23296714

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadid ma’rifatparvarligi doirasida Abdulla Avloniyning ta’lim va tarbiya haqidagi qarashlari uning “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim” asarlari hamda maktab va teatr faoliyati misolida o‘rganiladi. Axloqiy kamolot, ilmga intilish, muallim mas’uliyati, milliy o‘zlik va ijtimoiy taraqqiyot o‘rtasidagi aloqalar tahlil qilinadi. Adib pedagogik merosining zamonaviy ta’lim uchun dolzarb jihatlari ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, Abdulla Avloniy, ma’rifat, ta’lim, tarbiya, axloq, yangi usul maktabi, muallim, milliy uyg‘onish, pedagogik meros.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuz bergan yangilanishlar ta’lim masalasini millat istiqboli bilan uzviy bog‘ladi. Jadid ma’rifatparvarlari jamiyat taraqqiyotiga erishish uchun, avvalo, maktabning mazmuni va o‘qitish usullarini isloh qilish zarur deb bildilar. Ularning nazarida savod chiqarishning o‘zi kifoya emas edi: o‘quvchi hayotiy bilimga, mustaqil fikrlashga, odob va fuqarolik mas’uliyatiga ham ega bo‘lishi kerak edi.

Abdulla Avloniy (1878–1934) ana shu harakatning yirik namoyandasi sifatida pedagogik fikrni amaliy maktab tajribasi bilan birlashtirdi. U darslik yaratish, muallimlik qilish, matbuot va teatr vositasida ma’rifat tarqatish orqali tarbiyaning keng ijtimoiy ahamiyatini ko‘rsatdi. Mazkur maqolaning maqsadi Avloniy asarlaridagi ta’lim-tarbiya konsepsiyasini asosiy tushunchalar, didaktik vositalar va ijtimoiy vazifalar nuqtayi nazaridan tahlil qilishdir.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, matniy-tahliliy va tavsifiy yondashuvlardan foydalanildi. Asosiy e’tibor adibning “Turkiy guliston yoxud axloq” risolasi hamda boshlang‘ich ta’limga mo‘ljallangan “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim” kitoblariga qaratiladi. Avloniy merosini zamonaviy tushunchalar bilan izohlashda tarixiy sharoit va asarlarning dastlabki maqsadini hisobga olish muhimdir.

Jadidchilik va yangi maktab g‘oyasining ijtimoiy mohiyati

Jadidlarning maktabga munosabati kengroq ma’rifiy dastur tarkibida shakllandi. An’anaviy ta’limning ayrim amaliy cheklovlari, zamonaviy fanlarga ehtiyoj va dunyodagi o‘zgarishlar yangi usul maktablarini yuzaga keltirdi. Bu maktablarda tovush usuli asosida savod o‘rgatish, darslarni tartibli tashkil etish, ona tilida tushunarli materiallardan foydalanish kabi tamoyillar muhim o‘rin tutdi. Shu bilan birga, maktab bolani jamiyatga tayyorlaydigan muassasa sifatida tasavvur qilindi.

Avloniy faoliyatining o‘ziga xosligi shundaki, u pedagogik islohotni faqat metodik yangilik darajasida qoldirmadi. Uning qarashlarida o‘qitish jarayoni ma’naviy tarbiya bilan chambarchas bog‘langan. Bilim insonning dunyoni tushunishiga xizmat qilsa, tarbiya bu

bilimdan qanday foydalanish kerakligini belgilaydi. Shuning uchun ma’rifatli inson timsoli bilimdonlik, halollik, mehnatsevarlik va jamoat manfaatini anglash kabi sifatlarning uyg‘unligida namoyon bo‘ladi.

Jadid pedagogikasida milliy til va adabiyotga e’tibor ham tasodifiy emas. Ona tilidagi darslik o‘quvchiga mavzuni tushunishni yengillashtirish bilan birga, uning madaniy xotirasini mustahkamlaydi. Avloniy darsliklarida oddiy va ravon bayon, tarbiyaviy hikoyalar hamda she’riy parchalar qo‘llanishi mazkur ikki vazifani birlashtiradi. Shu tariqa ta’lim milliy uyg‘onishning kundalik amaliy vositasiga aylanadi.

“Turkiy guliston yoxud axloq”da tarbiyaning nazariy asoslari

Avloniyning 1913-yilda nashr etilgan “Turkiy guliston yoxud axloq” asari uning pedagogik dunyoqarashini anglashda asosiy manbalardan biridir. Risolada axloqiy fazilatlar va illatlar alohida tushuntiriladi, ularning inson hayoti hamda jamiyatga ta’siri izohlanadi. Muallif tarbiyani mavhum pand-nasihat emas, balki shaxs xulqini shakllantiruvchi uzluksiz jarayon deb ko‘radi.

Asardagi mashhur “Tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidur” degan fikr tarbiyaning hayotiy ahamiyatini keskin ifodalaydi. Bu jumla shaxs tarbiyasining natijasi faqat uning o‘ziga tegishli emasligini, balki xalqning kelajagi bilan ham bog‘liqligini anglatadi. Avloniy uchun tarbiya jamiyatdagi muammolarni bartaraf etishning uzoq muddatli ma’naviy poydevoridir.

Risolada yaxshi xulqning tarkibiy qismlari sifatida ilm, sabr, intizom, vijdon, to‘g‘rilik, iffat, vatanparvarlik singari tushunchalarga alohida ahamiyat beriladi. Ularni bir-biridan ajratib bo‘lmaydi: masalan, ilm odobdan uzilsa, shaxs manfaatparastlikka moyil bo‘lishi mumkin; vatanparvarlik esa mehnat va mas’uliyat bilan tasdiqlanmasa, shiorligicha qoladi. Shunday qilib, axloqiy fazilatlar Avloniy talqinida amaliy xatti-harakat mezonlaridir.

Adibning tarbiya haqidagi mulohazalarida oila va maktab o‘rtasidagi aloqadorlik ham seziladi. Bola dastlabki xulqiy ko‘nikmalarni oilada oladi, maktab esa ularni tartibga soladi, bilim bilan boyitadi va jamoa ichida sinovdan o‘tkazadi. Demak, muallimning vazifasi ota-onaning o‘rnini egallash emas, balki tarbiyaviy ta’sirni izchil davom ettirishdir. Bunday yondashuv bugungi pedagogik hamkorlik g‘oyasiga hamohangdir.

Ilm, fikrlash va axloqiy kamolotning birligi

Avloniy ilmni insonni jaholatdan olib chiqadigan asosiy vosita deb baholaydi. Biroq uning talqinida ilm faqat ma’lumot yig‘ishdan iborat emas. Ilm insonning aqlini charxlaydi, hodisalarning sababini tushunishga yordam beradi, turmushdagi qarorlarini asoslash imkonini beradi. Shu bois maktabda o‘qitiladigan bilim hayotdan ajralmasligi kerak. O‘quvchining anglab o‘rganishi va o‘z fikrini ifodalashi pedagogik jarayonning muhim natijasidir.

Adib asarlaridagi jaholat tanqidi ham shunchaki savodsizlikni qoralash emas. Jaholat insonning yangilikka befarqligi, foydali bilimni qadrlamasligi, xurofotga berilishi va o‘z ustida ishlashdan chekinishida ko‘rinadi. Avloniy buning qarshisiga ilm bilan birga axloqiy mas’uliyatni qo‘yadi. Shaxs bilimni o‘zini va atrofidagilarni rivojlantirish yo‘lida ishlatishi lozim.

Bunday qarashlar ta’limning ikki natijasini farqlashga imkon beradi: birinchisi, bilim va ko‘nikmalarni egallash; ikkinchisi, o‘sha bilimni ijtimoiy jihatdan foydali maqsadga

yo‘naltirish. Avloniy pedagogikasining kuchli tomoni ana shu ikki vazifani bir butun deb talqin qilishidadir. U o‘quvchida faqat yodlash malakasini emas, balki o‘zini boshqarish, mehnatga hurmat va adolat hissini ham tarbiyalashga intiladi.

“Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim”ning didaktik xususiyatlari

Avloniy boshlang‘ich ta’lim uchun yaratgan “Birinchi muallim” (1912) va “Ikkinchi muallim” (1912) kitoblari yangi maktab ehtiyojiga javob bergan amaliy qo‘llanmalardir. Ular savod o‘rgatish va o‘qish malakasini rivojlantirish bilan birga, o‘quvchi dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan. Darsliklarning maqsadi bilimni bolaning yoshiga mos, tushunarli va izchil tarzda yetkazishdir.

“Birinchi muallim”da savod chiqarishga doir materiallarning ketma-ket berilishi ta’limning oddiydan murakkabga o‘tish tamoyilini namoyon qiladi. Bunda muallim darsni tashkil etuvchi, o‘quvchi esa faol o‘zlashtiruvchi sifatida qaraladi. O‘qish va yozishning asosiy ko‘nikmalari puxta egallangach, mazmunli matnlar orqali bolaning fikrlashi kengayadi.

“Ikkinchi muallim”dagi o‘qish materiallari tarbiyaviy yo‘nalishi bilan ajralib turadi. Hikoya, she’r va ibratli lavhalar orqali odob, mehnat, ilmga muhabbat, do‘stlik va boshqa fazilatlar singdiriladi. Badiiy ifoda o‘quvchining hissiy qabul qilishini kuchaytiradi; axloqiy xulosa esa quruq buyruq shaklida emas, muayyan voqea va obraz vositasida ochiladi. Bu usul boshlang‘ich sinfda o‘qish savodxonligi bilan tarbiyaviy suhbatni birlashtirish imkonini beradi.

Darsliklarning yana bir ahamiyatli tomoni – o‘qitish tilining tushunarliligidir. O‘quvchiga yaqin leksika va sodda sintaktik tuzilmalar mazmunni tezroq anglashga yordam beradi. Shu bilan birga, yangi so‘z va tushunchalar bilan tanishtirish orqali til boyligi ortadi. Natijada o‘qish darsi faqat harflarni tanish mashqi emas, balki tafakkur, nutq va axloqiy idrokni rivojlantiradigan mashg‘ulotga aylanadi.

Muallim shaxsi, oila va jamoatchilik mas’uliyati

Avloniy qarashlarida muallim shaxsiga katta talab qo‘yiladi. O‘qituvchi bilimli bo‘lish bilan birga, o‘z xulqi, nutqi va munosabati orqali ham tarbiyaviy namuna ko‘rsatishi zarur. Chunki bolalar ko‘pincha eshitgan nasihatdan ko‘ra kundalik kuzatgan xatti-harakatni tezroq o‘zlashtiradilar. Shu sababli pedagogning shaxsiy madaniyati ta’lim sifati bilan bevosita bog‘liq.

Adibning amaliy faoliyati ta’lim mas’uliyati faqat maktab zimmasida emasligini ham ko‘rsatadi. Matbuot orqali ma’rifat targ‘ib qilish, sahna asarlari vositasida ijtimoiy illatlarni ochib berish, jamoatchilikni o‘qish va tarbiya masalalariga jalb etish – bularning barchasi pedagogik ishning kengroq shakllaridir. Teatr va adabiyot jamiyatning turli qatlamlari bilan muloqot qilish imkonini yaratgan.

Oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi bugungi ta’lim muhitida ham muhimdir. Masalan, kitobxonlikni rivojlantirishda o‘qituvchi tavsiyasi, oiladagi o‘qish muhiti va kutubxona imkoniyatlari bir-birini to‘ldiradi. Avloniy merosi aynan shunday yaxlit yondashuv uchun tarixiy asos beradi. Biroq tarixiy tajribani zamonaviy maktabga tatbiq etishda o‘quvchining huquqlari, individual ehtiyojlari va pedagogik tadqiqotlarning yangi natijalarini ham hisobga olish kerak.

Avloniy pedagogik merosining bugungi dolzarbligi

Bugungi ta’lim jarayonida kompetensiya, tanqidiy fikrlash va ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalari birgalikda muhokama qilinmoqda. Avloniyning ilm va xulq birligi haqidagi qarashlari mazkur munozaraga tarixiy mazmun qo‘shadi. U o‘quvchini faqat imtihon natijasi bilan baholash yetarli emasligini, bilimning hayotiy maqsadga xizmat qilishi zarurligini eslatadi.

Avloniy darsliklaridan foydalanishda matnni tarixiy manba sifatida tahlil qilish ayniqsa samaralidir. Talabalar adib qo‘llagan tarbiyaviy obrazlarni aniqlashi, ularni davr ehtiyojlari bilan bog‘lashi, hozirgi maktab uchun qaysi tamoyillar dolzarbligini muhokama qilishi mumkin. Bunday faoliyat jadidchilikni faqat yodlanadigan tarixiy ma’lumot emas, balki tanqidiy o‘rganiladigan pedagogik tajribaga aylantiradi.

Shu bilan birga, Avloniy fikrlarini zamonaviy pedagogikaning barcha masalalariga tayyor javob sifatida talqin etish to‘g‘ri emas. Uning asarlari muayyan tarixiy vaziyatda yaratilgan. Shuning uchun ularni tahlil qilishda tarixiylik, matnga sodiqlik va qiyosiy yondashuv zarur. Ana shundagina jadid pedagogikasining davomiy qadriyatlari bilan davrga xos jihatlarini aniq ajratish mumkin.

Xulosa

Abdulla Avloniy pedagogik merosida ta’lim va tarbiya o‘zaro bog‘liq, bir-birini to‘ldiruvchi jarayonlar sifatida talqin etiladi. “Turkiy guliston yoxud axloq”da tarbiya shaxs va millat istiqbolini belgilovchi masala darajasiga ko‘tarilgan bo‘lsa, “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim”da bu g‘oyalar boshlang‘ich ta’limning amaliy mazmuniga singdirilgan. Ilmga intilish, odob, mehnatsevarlik, vijdon va mas’uliyat adib tasavvuridagi komil insonning muhim belgilaridir.

Avloniy faoliyatining tarixiy ahamiyati pedagogik nazariya, darslik yaratish va ijtimoiy ma’rifatparvarlikni birlashtira olganidadir. Uning qarashlari bugun ham o‘quvchining bilimini axloqiy pozitsiyasi bilan uyg‘un rivojlantirish, muallimning shaxsiy namunasini kuchaytirish va oila–maktab hamkorligini takomillashtirish uchun muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, 1913 (dastlabki nashr).
2. Avloniy A. Birinchi muallim. – Toshkent, 1912 (dastlabki nashr).
3. Avloniy A. Ikkinchi muallim. – Toshkent, 1912 (dastlabki nashr).
4. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
5. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998.